

41. ZÁVĚR

Náplní této práce bylo studium vesnického prostředí mladšího středověku a raného novověku. Konkrétně jeho hospodářských a sídelních aspektů. Jako zdroj konkrétních poznatků byly zvoleny enklávy zemědělsky marginálních půd.

Způsob, jakým byly stanoveny otázky, vedl k analýze širšího časového úseku a dosud žijících vesnic, o kterých informují raně novověké prameny. Domníváme se totiž, že nelze oddělovat problematiku žijících a zaniklých sídel. Sledovaný časový úsek přitom nepovažujeme za statické období. Raně novověkou situaci v 18. století chápeme jako výsledek sekundárního adaptačního vývoje a vzdáváme se nároku na jednoduchou retrogresivní projekci. V konkrétním případě navátých písků u Sadské informují o středověké situaci soudobé písemné prameny a nálezová situace v areálu zaniklé středověké vesnice Kří. Právě tato lokalita a zájem o relikty středověkých sídel dosud uchovaných v krajině se staly podnětem pro tuto studii.

41.1. Agrárně-ekonomická zonace v předindustriálním období

Pro raný novověk je dokládán rozdíl v zemědělských systémech mezi plošnými marginálními půdami a jejich enklávami, a to i přes to, že jejich sídelní počátky mohly být totožné. Je pravděpodobné, že uplatněné sídelní formy a způsoby zemědělského využití se na počátku nelišily (*kap. 3*).

V obou případech byl zpravidla realizován náročný zemědělský systém, který překračoval přirozený potenciál minerálně slabých nebo jinak nevýhodných půd. Novověká odlišnost je pak dána především rozdílným adaptačním vývojem, který odrážel nároky jiných lokálních sociálně-ekonomických systémů (*kap. 2; 3; 8*).

Sídelně- a agrárně-geografické studium zdůrazňuje zásadní změny, které probíhaly v mladším středověku a raném novověku, a jejichž výsledkem byla výraznější

agrárně-ekonomická zonace na různých úrovních (od regionu až po plužinu), kterou mladší středověk do takové míry ještě neznal (*kap. 3; 5.3; 31*).

Z tohoto důvodu nelze schematicky přenášet do staršího období ani plužiny, které se uplatňovaly na navátých pískách u Sadské. Mohla jim totiž předcházet jiná forma vyhovující intenzivnější úhorové soustavě (*kap. 28*). Řešení tohoto problému umožňuje jen výpověď reliktní zaniklé středověké vesnice. Ta dokládá, že enkláva navátých písků byla pokryta délkovými plužinami, tj. traťovými plužinami se záhumenicovými pásy, již ve 2. pol. 14. století (*kap. 26; 27*). Podobně jako jiné oblasti na Moravě a v Čechách. Vyhraněné osnovy délkových plužin odpovídají pozdnímu období, ve kterém se lokace odehrávala. Mohla využít všech zkušeností, které byly během sídelního středověkého postupu dosaženy.

Míru přímé kontinuity mezi tehdejší a dnešní situací nelze přeceňovat. Je třeba uvažovat i o krátkodobém hiátu osídlení navátých písků u Sadské v prvních dvou třetinách 15. století, zániku parcelace nebo rozpadu pásové osnovy do blokové. Délkové plužiny mohly být obnovovány a nově vyměřovány i později, neboť jejich vznik jako primární formy je dokládán ještě v 17.–18. století (*kap. 3; 11*). Délkové plužiny nejsou omezeny jen na vlastní naváté písky, ale pokrývají také okolní katastrální území minerálně slabých hnědých půd.

41.2. Zemědělské využití marginálních půd a jejich enkláv v předindustriálním období

V jednotlivých dílčích i shrnujících kapitolách byla nejdříve sledována obecná charakteristika intenzivního využití zemědělsky marginálních půd. Jejich problémem nebyly dlouhodobě nízké průměrné výnosy samy o sobě, ale až jejich kombinace s vysokou mírou kolísání nebo s negativní odpovědí na stoupající intenzitu práce (*kap. 2*).

Nízké výnosy bylo možno překonávat větším rozsahem obdělávané plochy a intenzivním pracovním nasazením. Toto řešení selhávalo v případě velkého nebo nepředvídatelného kolísání. Z toho důvodu rostl význam strategií zvyšujících diverzitu, které zaručovaly větší míru sklizňové stability.

Druhým problémem byla odlišná odpověď různých druhů marginálních půd na rostoucí intenzitu práce. Snaha o vyšší výnosy mohla vést k narušení křehké ekologické rovnováhy. Pro růst osídlení a intenzity zemědělské výroby na marginálních půdách byly ekologické vlastnosti klíčové.

Vesnice situované na enklávách marginálních půd mohly jen v omezené míře využít nejpřirozenější adaptační způsob, který se nabízel v odpovídajících zemědělských systémech. Ty se rozvíjely především na plošných marginálních půdách, nikoliv na jejich enklávách. Na nich byly stále obnovovány vyhraněné zemědělské systémy, které byly úspěšné u okolních sídel na výrazně úrodnějších půdách (*kap. 3*).

Různé teoretické koncepty umožnily formulovat hypotézu, že součástí komplexního sociálně-kulturního systému mohly být jen hospodářské jednotky určitých vlastností (*kap. 8; 34*). Osídlení marginálních půd nebo jejich začlenění do trvalého orného zemědělství proto vytvářelo tlak na změnu hospodářského chování a stalo se jedním z předpokladů pro přijetí nových produkčních způsobů s vyšší mírou rizika.

Klasické modely popisují exponenciálně rostoucí velikost minimální výživné plochy (popř. minimální práce) na úrodnostně slabších půdách, a tím také potenciální labilitu sídelních aktivit, které se na ně váží. Riziková povaha zemědělské výroby tyto rysy ještě prohlubuje, na druhou stranu vede k tvorbě vysokého nadbytku v dobrých letech, který může být využit díky vazbám v rámci komplexního systému.

Alternativní Čajanovův model pak upozorňuje na kompromisní a pluralitní rolníkovské chování. Přirozenou vlastností modelů ovšem je odlišnost od reality. Jejich význam nespočívá v popisu a rekonstrukci minulých událostí, tedy toho, co se skutečně stalo, ale v jejich **komparačních možnostech**.

Obtíže spojené s využitím marginálních půd mohly překonat jen pevně vymezené usedlosti s relativně stabilní pozemkovou výbavou a s pevně stanovenými požadavky na vloženou práci, nezávislé na rodinném cyklu. Jen tyto usedlosti, které spojujeme až s mladším středověkem a raným novověkem, mohly zvýšit míru skladování, vytvářet optimální rezervy a zapojit se pevněji do trhu, který umožňoval základní kumulaci kapitálu, a tak využít meziroční nebo prostoročnou úrodnostní variabilitu.

Usedlosti, jejichž velikost odrážela aktuální demografické složení a nároky hospodářské rodiny, a které spojujeme se subsistenčními zemědělskými strategiemi, nemohly ve dlouhodobě nepříznivých přírodních podmínkách fungovat. Hledání kompromisu mezi námahou práce, výnosem a jistotou totiž vedlo k rezignaci na vytváření optimálních obilních rezerv, investic do provozu hospodářství a k stále většímu prohlubování negativních tendencí.

41.3. Zemědělské využití navátých písků u Sadské v raném novověku

Konkrétní příklad navátých písků u Sadské neukázal extrémní protiklad mezi přírodními podmínkami a zemědělským systémem, se kterým se lze setkat v jiných evropských oblastech (např. Braniborsko), ale kompromisní řešení kombinující různé formy úhrových soustav (*kap. 4; 5*). Tento kompromis přesto nebyl dostatečný a neodpovídal omezenému zemědělskému potenciálu navátých písků, neboť se opíral o jednostrannou obilní produkci. O jeho častém neúspěchu svědčí zprávy o neúrodách a průběhu hladomorů (*kap. 5*).

Podrobnější studium ukázalo ještě další způsob, který za daných okolností výrazně zvyšoval úrodnostní diverzitu uniformních půd – plošně rozsáhlou délkovou plužinu v kombinaci s velkým počtem usedlostí (*kap. 8*). Těmito způsoby mohly vesnice situované na navátých píscích využít maximálním způsobem lokální úrodnostní variabilitu. Proti plošně působícím výkyvům byly tyto vesnice bezbranné a mohly se spolehnout pouze na strategie umožňující rizikové chování – tedy na zapojení do pevnějšího sociálně-kulturního systému.

Konkrétní sídlo nelze zpravidla hodnotit jako celek, neboť sociálně-ekonomické a sídelní předpoklady jednotlivých hospodářských jednotek se mohly podstatně odlišovat. Detailní rozbor vybrané vesnice (Kostelní Lhoty) ukázal vysokou produkční diverzitu jednotlivých usedlostí, která nebyla totožná s velikostní strukturou (*kap. 6; 30*).

S produkčními odlišnostmi lze spojit nestejně způsoby hospodářského chování plynoucí z rozdílné ochoty riskovat a z jiného hodnocení spotřebních a kapitálových výdajů. Usedlosti se lišily v intenzitě pracovního nasazení, přijímání inovací, kumulaci kapitálu (zásob) apod. Také ochota hledat adaptační řešení a jejich variabilita musela být vzhledem k produkční diverzitě značná. Stojíme tak před jedním z projevů ohromné různosti vesnického prostředí a jednotlivých usedlostí v rámci téže vesnice. Důsledkem pak může být komplikovaný a neschematic-

ký sídelní vývoj slučující i protikladné principy (kap. 31–33).

41.4. Počátky osídlení navátých písků u Sadské

Nová sídla byla uprostřed navátých písků u Sadské lokována mezi roky 1354–1357, v období zhoršujících se přírodních podmínek a demografické stagnace (kap. 4; 8; 10). Náležely k poslední etapě sídelního postupu, kterou ještě spojujeme se středověkým obdobím. Uplatněné sídelní formy měly všechny typické rysy tohoto období (kap. 5; 28; 31).

Osídlovány byly poslední enklávy marginálních půd ve středních Čechách a do systému začleňovány další neefektivně využívané plochy. Teoretické modely formulované mikroekonomií a peasantologickými studiemi zdůvodňují, že tyto systémy mohly fungovat jen (i) v komplexním sociálně-ekonomickém systému a zároveň v (ii) prostředí slabé agrárně-ekonomické zonace a nekompletního trhu (kap. 2; 34). Také z toho důvodu vedl vývoj v následujícím období k sídelním změnám, které dlouhodobě procházely celou Evropou a o jejichž průběhu nás velice dobře informují pozdně středověké a novověké prameny 16. století (různé pohledy souhrnně např. *Dyer Ch. 2007; Hoffmann 1989; Graus 1987; Seibt Hrsg. 1987; Seibt – Eberhard Hrsg. 1984; Abel 1978; Born 1974*).

41.5. Zaniklá středověká vesnice Kří u Sadské

Předpokladem pro intenzivní zemědělskou výrobu bylo systematické odvodnění zázemí. Plužina zaujala rovinaté dno pánve vymezené zvýšenými terény podél Labe na severu a stoupajícími staršími říčními terasami na jihu (kap. 12). Sídelní forma zaniklé vesnice dokládá délkovou plužinu, která indikuje závislost na obilní produkci.

Sídelní koncept počítal s rozlehlou obdélnou návsi (800×80–100m) zastavěnou ze tří stran dvorovými parcelami o šířce ca 40m. Do půdorysu byl plánovitě včleněn také dvůr drobného šlechtice s motte a vodní nádrží. Návsi pravděpodobně dominoval farní kostel. Původní počet ca 40 dvorových parcel poddanských usedlostí nebyl nikdy naplněn. Pozůstatek sídelních aktivit za celou dobu existence vesnice představují relikty ca 32 dvorů, které nemusely být současné (kap. 26).

Některé vytyčené parcely nebyly nikdy zastavěny. Na jiných mohly být sídelní aktivity časově omezené a relativně krátké. Část usedlostí a jejich dvorů byla opuštěna ještě v době existence vesnice (kap. 22). Z těchto důvodů uvažujeme o vývoji sídla směřujícího k redukované podobě, o dlouhodobých sociálních

úhorech, rozkolísání v rozložení zástavby a obvodového vymezení (kap. 33).

Zástavba dvorů vykazovala jednotný charakter. Na druhou stranu lze doložit různá adaptační řešení, především jako reakci na složité hydrologické poměry. Pokud bylo třeba respektovat podmáčené terény, byla zástavba dvora v rámci parcely příhodně situována a obvyklou paralelní formu dvora nahradil dvůr jednostranný (kap. 22).

Vesnice mohla procházet obdobími růstu i stagnace. Mohlo probíhat současně jak dělení, tak slučování usedlostí a jejich dvorů (kap. 26; 31). Velmi rychlý růst lze předpokládat pro období počáteční realizace záměru, zvláště pokud se v zemědělských výnosech projeví lokální minerálně bohaté nivní a rašelinné sedimenty odvodněných ploch (kap. 32).

Struktura plužiny zaniklého Kří odpovídala celkové koncepci sídelní formy. Na dvory ve východní řadě a na jejich nejbližší zázemí navazovaly protáhlé a dlouhé parcely. Půdní poměry svědčí o nízkém produkčním potenciálu plužiny jako celku, který musel stát v kontrastním nepoměru vůči zemědělským plochám v nejbližším okolí, ať Sadské na východě či Českokobrodska na jihu (kap. 27).

Rozdílné přírodní podmínky dovolují úvahy o nestejných možnostech jednotlivých usedlostí.

41.6. Srovnání enklávy navátých písků u Sadské a Černokostecka

Zaniklé Kří umožnilo představu o formě a způsobu osídlení celého rovinatého a podmáčeného území u Sadské v polovině 14. století. Tím se otevřela možnost srovnat dvě prostorově blízké oblasti, které byly od sebe odděleny úrodnou oblastí Českokobrodska – Černokostecko a naváté písky u Sadské (kap. 40). Komparace vedla ke studiu příčin časového odstupu v jejich osídlení:

- (i) rozdílná míra ekonomického rizika
- (ii) rozdílná reakce zemědělsky marginálních půd na rostoucí pracovní intenzitu
- (iii) rozdílná možnost extenzivního využití

Tyto odlišnosti jsou všudypřítomné a nebyly rozhodující příčinou. Spouštěcím momentem se staly až změny v:

- (iv) sociálně-ekonomických souvislostech majetkové držby

Sídelní síť vzniklá na navátých píscích u Sadské, stejně jako vesnické půdorysy a osnovy plužin, nebyly až do 18. století vážněji modifikovány. Dokázaly stejně

dobře uspokojit nároky kladené poměry 14. i 18. století. Struktura osídlení Černokostecka a jeho formy se naopak poměrně záhy změnily. Zatímco Černokostecko bylo osídleno v plném průběhu transformačních procesů, naváté písky na jejich samém konci. Stojíme tak před jedním z mnoha dokladů počátku dlouhodobě kontinuálního vývoje, který pokračoval až do nedávné minulosti (Klápště 1994a; týž 1994b).

41.7. Zemědělská atraktivnost marginálních půd

Enklávy marginálních půd měly vysoký zemědělský význam. I minerálně slabé a podmáčené rovinaté terény byly atraktivní, pokud se nacházely v blízkosti reliéfně členitějších ploch, které umožňovaly intenzivní obilní produkci. Rozbor jednoho ze sídel lemujících území navátých písků ukázal takovou komplementaritu způsobů zemědělské výroby, která eliminovala úrodnostní rizika na minimální míru (Milčice, *kap. 7*). Hospodářské systémy těchto sídel fungovaly dokonce lépe, než systémy na přilehlých úrodných, ale uniformních půdách.

Nejvíce efektivním způsobem využití enkláv marginálních půd bylo jejich začlenění do zázemí vesnic, které disponovaly úrodnými plochami s pozitivní odpovědí na rostoucí intenzitu práce.

Tímto způsobem byly dlouho využívány i enklávy navátých písků u Sadské.

41.8. Důsledky osídlení enkláv marginálních půd

Osídlením navátých písků ztrácely okolní vesnice definitivně přístup k extenzivně využitelným plochám. Zázemí těchto starších vesnic bylo novými lokacemi pevně ohraničeno a jejich hospodářské systémy se musely proměnit (*kap. 8*). Staly se více riskantními a více závislými na zapojení do širšího komplexního systému. Nabízelo se několik hlavních řešení:

- (i) hledat nové způsoby zemědělské výroby, které by nově a optimálně kombinovaly různá využití omezené plochy
- (ii) specializace, mimozemědělské aktivity
- (iii) improvizovaná řešení jako (a) pronájem nebo tolerované využívání cizích ploch, (b) asociální chování

O nedostatku extenzivně využitelných ploch, který vznikl po kolonizaci navátých písků u Sadské, svědčí spory o lesy, pastviny a průhony k řece. Tyto spory jsou doloženy pro 2. pol. 15. – 16. století a týkají se právě kontaktního území obklopující naváté písky.

Lze zmínit do jisté míry analogickou situaci z raného novověku (2. pol. 18. stol.). Ves Třebestovice ležící v kontaktní zóně při navátých píscích prohrála vleklý lokální spor a ztratila přístup k pastvě v Kerském lese. Soudobý pozorovatel pak mohl konstatovat: „*Tak u vsi Střebestovic prve málo a teď nic pastvy dobytčí není, velkát to bída.*“ (Vavák II/3, 11).

Hospodářský význam extenzivně využívaného zázemí Třebestovic zmiňuje již Břevnovské falzum: „... *Trebestowicz prope Saczka cum agris, pratis et paludibus...* „ (CDB I, 348, č. 375).

41.9. Marginální půdy a jejich osídlení

Úvodem byla konstatována rozdílnost mezi ideálními kategoriemi marginálních půd (*kap. 1*). Tuto modelovou představu lze upřesnit.

1. Způsoby osídlení plošných marginálních půd i jejich enkláv mohly být zpočátku velice podobné. Odlišnost spočívala až v jejich pozdějším adaptačním vývoji (*kap. 3*).
2. Enklávy marginálních půd umožňovaly komplementární zemědělské využití okolními sídly. Jejich přímé osídlení se proto zpozdňovalo, neboť stálo v silném konkurenčním vztahu k dosavadním velice výhodným způsobům využití. Z toho důvodu by přímé osídlení enkláv mělo nést specifickou historickou výpověď.
3. Pokud jde o posouzení sídelního vývoje, musí k úvodnímu rozdělení marginálních půd do tří kategorií přidat ještě další rozlišení. Zásadní rozdíl by totiž měl dělit sídelní předpoklady uniformních a heterogenních marginálních půd.

Osídlení ostrovů marginálních půd souvisí s majetkovou fragmentarizací krajiny, s odtrháváním extenzivně využívaných ploch ze zázemí stávajících sídel a s následným snížením heterogenity dostupných přírodních zdrojů, které do té doby umožňovaly efektivní kombinaci komplementárních způsobů zemědělské produkce. S tímto vývojem souvisí uplatnění nových zemědělských strategií, které umožňovaly přežití i na uniformních plochách, a to jak minerálně slabších, tak bohatých půd.

Z těchto důvodů se domníváme, že nelze oddělovat jevy nebo procesy probíhající na špatných a dobrých půdách, nebo ve dřívě a později osídlovaných oblastech. Proměny probíhaly všude a nelze přímočaře hovořit o něčem jako o univerzálních inovačních zónách. Tento pohled na sídelní vývoj střední Evropy je příliš kontrastní a vyzdvihuje význam dobře sledo-

vatelných jevů, jaké představuje např. podoba a vývoj sídelních forem. Podceňuje změny v zemědělských strategiích a vazby v rámci celého postupně přetvářeného sociálně-kulturního systému. Nová řešení jako reakce na probíhající proměny byla nalézána i v oblastech s dlouhodobou sídelní kontinuitou. Zde vznikající a uplatněné inovace mohly být jen jiného druhu a nemusely zanechat zřetelný hmotný odraz.

„Und jetzt muss ich wirklich nach Kersko,“ zasmála se a vykročila . . .

Bohumil Hrabal, Ostře sledované vlaky